

۱. بیان تفصیلی روایت «تحف العقول» درباره دسته‌بندی کلان کسب؛ به‌عنوان معیار بررسی عناوین کتاب مکاسب
محرمه

در جلسه قبل، روایتی از کتاب بحار الانوار درباره دسته‌بندی کلان کسب (مانند: ولایت، تجارت، صناعات و...) ذکر شد و در این جلسه نیز به بیان تفصیلی روایت تحف العقول می‌پردازیم که مرحوم شیخ انصاری در ابتدای کتاب مکاسب آورده‌اند. البته همان‌طور که قبلاً بیان شد هدف از ذکر این روایات، دستیابی به ضوابط کلی کسب در نزد شارع است تا معیاری برای مرحله «نقد» عناوین کتاب مکاسب محرمه و سپس استنباط دسته‌بندی‌های کلان کسب (اقتصاد) باشد.

همچنین در ادامه این روند، باید سه مطلب نیز مشخص گردد: اولاً آیا مکاسب در نزد شارع، «تأسیسی است یا امضایی»؟ ثانیاً احکام حلال یا حرام در آنها، «وضعی است یا تکلیفی»؟ ثالثاً آیا در صحت یا حرمت معاملات، «نیت» دخیل هست یا نه؟ به‌طور نمونه اگر مشخص شد مکاسب و معاملات در نزد شارع تأسیسی هست (که از صراحت این دو روایت چنین برداشت می‌شود)، عناوین عقلایی که مرحوم شیخ در مکاسب محرمه آورده‌اند یا نیاز به نص جداگانه‌ای از طرف شارع خواهد داشت یا اصول عقلایی شیخ دچار خدشه می‌شود.

۱/۱. متن روایت تحف العقول و معین کردن حذفیات آن در کتاب مکاسب

در روایت کتاب تحف العقول،^۱ امام صادق (ع) درباره معایش عباد می‌فرماید:

۱. «این روایاتی که مرحوم شیخ انصاری آورده‌اند، عنوان «ضابطه» دارد، اگر از نظر سندی برای ما قابل اعتماد باشد، باید به این روایات عمل کنیم و خیلی راه برای ما باز می‌شود. این حدیث را ابو محمد حسن بن علی بن حسین بن شعبه حلبی یا حرّانی صاحب کتاب تحف العقول در کتاب شریف تحف العقول آورده، صاحب کتاب این حدیث را مرسلاً از امام صادق (علیه السلام) نقل فرموده، خود صاحب کتاب تحف العقول مردی است از اجلای علما مورد اعتماد علما، و نسبت به خود کتاب تحف العقول هم بزرگان علما مطالب مهمی را عنوان کردند. مثلاً مرحوم مجلسی در کتاب بحار، ج ۱، ص ۲۹ نسبت به کتاب تحف العقول فرموده «من الاصول المعلومة التي لا نحتاج فيها الى سنده» یعنی این کتاب تحف العقول از اصولی است (اصول یعنی کتابی که روایت در آن ذکر شده) که ما در آن نیازی به سند نداریم. مرحوم شیخ حرّ عاملی صاحب کتاب وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۷۴ نسبت به تحف العقول فرموده: این کتاب، «حسنٌ، کثیر الفوائد»؛ یعنی فوائد زیادی در آن هست. مرحوم محدث قمی به نقل از شیخ مفید در کتاب فوائد الرضویه می‌فرماید «لم یسمح الدهر بمثله»، این کتاب تحف العقول کتابی است که دهر مثل او را ندیده است. مرحوم صاحب کتاب روضات الجنات بعد از این که از صاحب کتاب تحف العقول تعریف می‌کند راجع به خود کتاب می‌فرماید: «مبسوطٌ، کثیر الفوائد، معتمدٌ علیه عند الاصحاب»، اصحاب و فقهای امامیه بر این کتاب اعتماد دارند. مرحوم سید حسن صدر در تأسیس الشیعه فرموده «کتابٌ لم یصنّف مثله»، مثل این کتاب تا حالا تصنیف نشده است.

«... سَأَلَهُ سَائِلٌ فَقَالَ كَمْ جِهَاتٍ مَعَايِشِ الْعِبَادِ الَّتِي فِيهَا الْاِكْتِسَابُ أَوْ التَّعَامُلُ بَيْنَهُمْ وَوُجُوهُ النَّفَقَاتِ؛ فَقَالَ (ع) جَمِيعُ الْمَعَايِشِ كُلُّهَا مِنْ وَجُوهِ الْمُعَامَلَاتِ فِيمَا بَيْنَهُمْ مِمَّا يَكُونُ لَهُمْ فِيهِ الْمَكَاسِبُ أَرْبَعُ جِهَاتٍ مِنَ الْمُعَامَلَاتِ فَقَالَ لَهُ أَكُلُّ هَؤُلَاءِ الْأَرْبَعَةِ الْأَجْنَاسِ حَلَالٌ أَوْ كُلُّهَا حَرَامٌ أَوْ بَعْضُهَا حَلَالٌ وَبَعْضُهَا حَرَامٌ فَقَالَ (ع) قَدْ يَكُونُ فِي هَؤُلَاءِ الْأَجْنَاسِ الْأَرْبَعَةِ حَلَالٌ مِنْ جِهَةٍ حَرَامٌ مِنْ جِهَةٍ وَهَذِهِ الْأَجْنَاسُ مُسَمَّيَاتٌ مَعْرُوفَاتُ الْجِهَاتِ

فَأَوَّلُ هَذِهِ الْجِهَاتِ الْأَرْبَعَةِ الْوَلَايَةَ وَتَوَلِيَّتَهُ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ فَالْأَوَّلُ وَلَايَةُ الْوَلَاةِ وَوَلَاةُ الْوَلَاةِ إِلَى أَدْنَاهُمْ بَاباً مِنْ أَبْوَابِ الْوَلَايَةِ عَلَى مَنْ هُوَ وَالٍ عَلَيْهِ ثُمَّ التَّجَارَةُ فِي جَمِيعِ الْبَيْعِ وَالشَّرَاءِ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ ثُمَّ الصَّنَاعَاتُ فِي جَمِيعِ صُنُوفِهَا ثُمَّ الْإِجَارَاتُ فِي كُلِّ مَا يُحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنَ الْإِجَارَاتِ وَكُلُّ هَذِهِ الصُّنُوفِ تَكُونُ حَلَالًا مِنْ جِهَةٍ وَحَرَامًا مِنْ جِهَةٍ وَالْفَرَضُ مِنَ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ فِي هَذِهِ الْمُعَامَلَاتِ الدُّخُولُ فِي جِهَاتِ الْحَلَالِ مِنْهَا وَالْعَمَلُ بِذَلِكَ الْحَلَالِ وَاجْتِنَابُ جِهَاتِ الْحَرَامِ مِنْهَا. وَهِيَ جِهَتَانِ فَإِحْدَى الْجِهَتَيْنِ مِنَ الْوَلَايَةِ وَوَلَايَةُ الْوَلَاةِ الَّذِي أَمَرَ اللَّهُ بِوَلَايَتِهِمْ وَتَوَلِيَّتِهِمْ عَلَى النَّاسِ وَوَلَايَةُ الْوَلَاةِ وَوَلَاةُ الْوَلَاةِ إِلَى أَدْنَاهُمْ بَاباً مِنْ أَبْوَابِ الْوَلَايَةِ عَلَى مَنْ هُوَ وَالٍ عَلَيْهِ وَ الْجِهَةُ الْأُخْرَى مِنَ الْوَلَايَةِ وَوَلَايَةُ الْوَلَاةِ الْجَوْرُ وَوَلَاةُ الْوَلَاةِ إِلَى أَدْنَاهُمْ بَاباً مِنَ الْأَبْوَابِ الَّتِي هُوَ وَالٍ عَلَيْهِ فَوَجْهُ الْحَلَالِ مِنَ الْوَلَايَةِ وَوَلَايَةُ الْوَلَاةِ الَّذِي أَمَرَ اللَّهُ بِمَعْرِفَتِهِ وَوَلَايَتِهِ وَالْعَمَلُ لَهُ فِي وَوَلَايَتِهِ وَوَلَايَةُ الْوَلَاةِ وَوَلَاةُ الْوَلَاةِ بِإِذْنِ اللَّهِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهِ وَ لَا تُقْصَانِ مِنْهُ وَ لَا تَحْرِيفٍ لِقَوْلِهِ وَ لَا تَعَدُّ لِأَمْرِهِ إِلَى غَيْرِهِ فَإِذَا صَارَ الْوَالِي وَالِي عَدْلٍ بِهَذِهِ الْجِهَةِ فَالْوَلَايَةُ لَهُ وَالْعَمَلُ مَعَهُ وَ مَعُونَتُهُ فِي وَوَلَايَتِهِ وَ تَقْوِيَّتُهُ حَلَالٌ مُحَلَّلٌ وَ حَلَالٌ الْكُتْسُبُ مَعَهُمْ وَ ذَلِكَ أَنْ فِي وَوَلَايَتِهِ وَالِي الْعَدْلِ وَوَلَايَتِهِ إِحْيَاءُ كُلِّ حَقٍّ وَ كُلِّ عَدْلٍ وَ إِمَاتَةٌ كُلِّ ظُلْمٍ وَ جَوْرٍ وَ فَسَادٍ فَبِذَلِكَ كَانَ السَّاعِي فِي تَقْوِيَّةِ سُلْطَانِهِ وَ الْمُعِينُ لَهُ عَلَى وَوَلَايَتِهِ سَاعِيًا إِلَى طَاعَةِ اللَّهِ مُقْوِيًا لِذِيئِهِ وَ أَمَّا وَجْهُ الْحَرَامِ مِنَ الْوَلَايَةِ فَوَلَايَةُ الْوَالِي الْجَائِرِ وَوَلَايَةُ الْوَلَاةِ الرَّئِيسِ مِنْهُمْ وَ اتِّبَاعُ الْوَالِي فَمَنْ دُونَهُ مِنْ وَوَلَاةِ الْوَلَاةِ إِلَى أَدْنَاهُمْ بَاباً مِنْ أَبْوَابِ الْوَلَايَةِ عَلَى مَنْ هُوَ وَالٍ عَلَيْهِ وَ الْعَمَلُ لَهُمْ وَ الْكُتْسُبُ مَعَهُمْ بِجِهَةِ الْوَلَايَةِ لَهُمْ حَرَامٌ وَ مُحَرَّمٌ مُعَدَّبٌ مَنْ فَعَلَ ذَلِكَ عَلَى قَلِيلٍ مِنْ فِعْلِهِ أَوْ كَثِيرٍ لِأَنَّ كُلَّ شَيْءٍ مِنْ جِهَةِ الْمَعُونَةِ مَعْصِيَةٌ كَبِيرَةٌ مِنَ الْكَبَائِرِ وَ ذَلِكَ أَنْ فِي وَوَلَايَةِ الْوَالِي الْجَائِرِ دَوَسَ الْحَقَّ كُلَّهُ وَ إِحْيَاءَ الْبَاطِلِ كُلِّهِ وَ إِظْهَارَ الظُّلْمِ وَ الْجَوْرِ وَ الْفَسَادِ وَ إِبْطَالَ الْكُتْبِ وَ قَتْلَ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْمُؤْمِنِينَ وَ هَدَمَ الْمَسَاجِدَ وَ تَبْدِيلَ سُنَّةِ اللَّهِ وَ شَرَّاعِهِ فَبِذَلِكَ حَرَّمَ الْعَمَلُ مَعَهُمْ وَ مَعُونَتَهُمْ وَ الْكُتْسُبُ مَعَهُمْ إِلَّا بِجِهَةِ الضَّرُورَةِ نَظِيرَ الضَّرُورَةِ إِلَى الدَّمِ وَ الْمَيْتَةِ.

و أما تفسير التجارات

فِي جَمِيعِ الْبَيْعِ وَ وَجُوهِ الْحَلَالِ مِنْ وَجْهِ التَّجَارَاتِ الَّتِي يَجُوزُ لِلْبَائِعِ أَنْ يَبِيعَ مِمَّا لَا يَجُوزُ لَهُ وَ كَذَلِكَ الْمُشْتَرِي الَّذِي يَجُوزُ لَهُ شِرَاؤُهُ مِمَّا لَا يَجُوزُ لَهُ فَكُلُّ مَأْمُورٍ بِهِ مِمَّا هُوَ غَدَاءٌ لِلْعِبَادِ وَ قَوَائِمُهُمْ بِهِ فِي أُمُورِهِمْ فِي وَجُوهِ الصَّلَاحِ الَّذِي لَا يُقِيمُهُمْ غَيْرُهُ مِمَّا يَأْكُلُونَ وَ يَشْرَبُونَ وَ يَلْبَسُونَ وَ يَنْكِحُونَ وَ يَمْلِكُونَ وَ يَسْتَعْمَلُونَ (این عبارات از کتاب مکاسب حذف شده است): «مِنْ جِهَةٍ مَلِكِهِمْ وَ يَجُوزُ لَهُمْ الْاِسْتِعْمَالُ لَهُ». بر این اساس، اولاً تجارت حلال دو بخش دارد: واجبات (مأمور به) و غیر واجب (یجوز لهم)؛ اما مرحوم شیخ فقط مکاسب حرام را بیان کرده تا مابقی حلال شود؛ در حالی که (طبق این روایات) در بین مکاسب حلال، تجارت های واجب نیز هست که باید عناوین مشخص گردد. ثانیاً هر دو بخش آن، شرعی (تأسیسی) است و نه عقلایی (امضایی). اما اگر عبارات «یجوز لهم الاستعمال له» حذف شود، ممکن است از عبارات «مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يَكُونُ لَهُمْ فِيهِ الصَّلَاحُ مِنْ جِهَةٍ مِنَ الْجِهَاتِ» برداشت «هر گونه مصلحت عقلایی» گردد.

این تعبیری است که بزرگان ما راجع به صاحب کتاب تحف العقول دارند. کلمات علماء در مورد این حدیث: اولاً خود مرحوم شیخ انصاری با نقل این روایات در اول کتاب و موارد متعددی که در کتاب مکاسب محرمة است به این روایت تحف العقول استدلال فرموده، ثانیاً صاحب جواهر به این روایت در موارد متعدد استدلال فرموده. مرحوم محقق نائینی در کتاب منیة الطالب، (که مباحث معاملات مرحوم نائینی تقریر شده است) موارد متعددی به این روایت استدلال فرموده. صاحب کتاب عروه، مرحوم آقا سید محمد کاظم یزدی در حاشیه ای که دارند می فرمایند: از این روایت آثار صدق هویدا است و تعابیر و ضابطه هایی که در آن وجود دارد گواه صدق آن است. علاوه بر آن، تعبیری که از کتاب روضات الجنات نقل کردیم که آنجا فرموده: «معتدماً علیه عند الاصحاب» است. امام خمینی (رضوان الله علیه) نیز در کتاب مکاسب المحرمة فرمودند: این روایت از سایر روایات اخفی سنداً و اوضح دلالة هست... پس اگر بتوانیم سند این روایت را تصحیح کنیم، می توانیم در فقه، مخصوصاً در مباحث مستحدثه و در فروع جدید از این روایت تحف العقول زیاد استفاده کنیم و فقیه می تواند به کلیات و ضوابطی که در این روایت وجود دارد استناد کند.» برگرفته از جلسه اول درس خارج فقه حجت الاسلام و المسلمین شیخ جواد فاضل لنکرانی.

۱. با توجه با اینکه متن این روایت فقط در یک منبع روایی آمده است، دلیل حذف بعضی از عبارات روایت در کتاب مکاسب، نمی توان تفاوت نسخ بوده باشد. لذا ما در اینجا عبارات حذف شده را متذکر می شویم.

مِنْ جَمِيعِ جِهَاتِ الْمَنَافِعِ الَّتِي لَا يُقِيمُهُمْ غَيْرُهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يَكُونُ لَهُمْ فِيهِ الصَّلَاحُ مِنْ جِهَةٍ مِنْ جِهَاتِ هَذَا حَلَالٌ بَيْعُهُ وَشِرَاؤُهُ وَ
 إِمْسَاكُهُ وَاسْتِعْمَالُهُ وَهَبُّهُ وَعَارِيَّتُهُ وَأَمَّا وَجُوهُ الْحَرَامِ مِنَ الْبَيْعِ وَالشِّرَاءِ فَكُلُّ أَمْرٍ يَكُونُ فِيهِ الْفَسَادُ مِمَّا هُوَ مِنْهُيٌّ عَنْهُ مِنْ جِهَةٍ أَكْلِهِ وَشُرْبِهِ أَوْ
 كَسْبِهِ أَوْ نِكَاحِهِ أَوْ مَلَكَهِ أَوْ إِمْسَاكِهِ أَوْ هَبِّهِ أَوْ عَارِيَّتِهِ أَوْ شَيْءٍ يَكُونُ فِيهِ وَجْهٌ مِنْ وَجُوهِ الْفَسَادِ نَظِيرُ الْبَيْعِ بِالرِّبَا (این عبارات از کتاب
 مکاسب حذف شده است: «لِمَا فِي ذَلِكَ مِنَ الْفَسَادِ»؛ به نظر می‌رسد این عبارت نشانگر این است که «معیار فساد،
 اموری هست که مورد نهی شارع باشد) أَوْ الْبَيْعِ لِلْمَيْتَةِ أَوْ الدَّمِّ أَوْ لَحْمِ الْخِنْزِيرِ أَوْ لَحُومِ السَّبَاعِ مِنْ صُنُوفِ سَبَاعِ الْوَحْشِ أَوْ الطَّيْرِ أَوْ
 جُلُودِهَا أَوْ الْخَمْرِ أَوْ شَيْءٍ مِنْ وَجُوهِ النَّجَسِ فَهَذَا كُلُّهُ حَرَامٌ وَ مُحَرَّمٌ لِأَنَّ ذَلِكَ كُلُّهُ مِنْهُيٌّ عَنِ أَكْلِهِ وَ شُرْبِهِ وَ لُبْسِهِ وَ مَلَكَهِ وَ إِمْسَاكِهِ وَ التَّقَلُّبِ فِيهِ
 (این عبارات از کتاب مکاسب حذف شده است: «بِوَجْهِ مِنَ الْوُجُوهِ لِمَا فِيهِ مِنَ الْفَسَادِ») فَجَمِيعٌ تَقْلُبُهُ فِي ذَلِكَ حَرَامٌ وَ كَذَلِكَ
 كُلُّ بَيْعٍ مَلْهُوٌّ بِهِ وَ كُلُّ مَنْهُيٍّ عَنْهُ مِمَّا يُتَقَرَّبُ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ أَوْ يَقْوَى بِهِ الْكُفْرُ وَ الشِّرْكَ مِنْ جَمِيعِ وَجُوهِ الْمَعَاصِي (این عبارات از کتاب
 مکاسب حذف شده است: «أَوْ بَابٌ مِنَ الْأَبْوَابِ يَقْوَى بِهِ بَابٌ مِنَ أَبْوَابِ الضَّلَالَةِ أَوْ بَابٌ مِنَ أَبْوَابِ الْبَاطِلِ») أَوْ بَابٌ يُوهَنُ
 بِهِ الْحَقُّ فَهُوَ حَرَامٌ مُحَرَّمٌ حَرَامٌ بَيْعُهُ وَ شِرَاؤُهُ وَ إِمْسَاكُهُ وَ مَلَكَهُ وَ هَبُّهُ وَ عَارِيَّتُهُ وَ جَمِيعُ التَّقَلُّبِ فِيهِ إِلَّا فِي حَالٍ تَدْعُو الصَّرْوَةَ فِيهِ إِلَى ذَلِكَ.

و أما تفسير الإجازات

فِإِجَارَةِ الْإِنْسَانِ نَفْسُهُ أَوْ مَا يَمْلِكُ أَوْ يَلِي أَمْرَهُ مِنْ قَرَابَتِهِ أَوْ دَابَّتِهِ أَوْ ثَوْبِهِ بِوَجْهِ الْحَلَالِ مِنْ جِهَاتِ الْإِجَارَاتِ أَنْ يُؤَجَّرَ نَفْسُهُ أَوْ دَارَهُ أَوْ أَرْضَهُ أَوْ
 شَيْئاً يَمْلِكُهُ فِيمَا يَنْتَفَعُ بِهِ مِنْ وَجُوهِ الْمَنَافِعِ أَوْ الْعَمَلِ بِنَفْسِهِ وَ وُلْدِهِ وَ مَمْلُوكِهِ أَوْ أَجِيرِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونَ وَكِيلاً لِلْوَالِي أَوْ وَالِيّاً لِلْوَالِي فَلَا بَأْسَ أَنْ
 يَكُونَ أَجِيراً يُؤَجَّرُ نَفْسُهُ أَوْ وُلْدَهُ أَوْ قَرَابَتَهُ أَوْ مَلَكَهُ أَوْ وَكِيلَهُ فِي إِجَارَتِهِ لِأَنَّهُمْ وَكَلَاءُ الْأَجِيرِ مِنْ عِنْدِهِ لَيْسَ هُمْ بِوَلَاةِ الْوَالِي نَظِيرُ الْحَمَالِ الَّذِي
 يَحْمِلُ شَيْئاً بَشِيٍّ مَعْلُومٍ إِلَى مَوْضِعٍ مَعْلُومٍ فَيَحْمِلُ ذَلِكَ الشَّيْءَ الَّذِي يَجُوزُ لَهُ حَمَلُهُ بِنَفْسِهِ أَوْ بِمَلَكَهِ أَوْ دَابَّتِهِ أَوْ يُؤَجَّرُ نَفْسَهُ فِي عَمَلٍ يَحْمِلُ
 ذَلِكَ الْعَمَلِ بِنَفْسِهِ أَوْ بِمَمْلُوكِهِ أَوْ قَرَابَتِهِ أَوْ بِأَجِيرٍ مِنْ قَبْلِهِ فَهَذِهِ وَجُوهُ مِنْ وَجُوهِ الْإِجَارَاتِ حَلَالٌ لِمَنْ كَانَ مِنَ النَّاسِ مَلِكاً أَوْ سُوقَةً أَوْ كَافِراً أَوْ
 مُؤْمِناً فَحَلَالٌ إِجَارَتُهُ وَ حَلَالٌ كَسْبُهُ مِنْ هَذِهِ الْوُجُوهِ فَأَمَّا وَجُوهُ الْحَرَامِ مِنْ وَجُوهِ الْإِجَارَةِ نَظِيرُ أَنْ يُؤَجَّرَ نَفْسُهُ عَلَى حَمَلٍ مَا يَحْرُمُ عَلَيْهِ أَكْلُهُ أَوْ
 شُرْبُهُ أَوْ لُبْسُهُ أَوْ يُؤَجَّرَ نَفْسَهُ فِي صَنْعَةِ ذَلِكَ الشَّيْءِ أَوْ حِفْظِهِ أَوْ لُبْسِهِ أَوْ يُؤَجَّرَ نَفْسَهُ فِي هَدْمِ الْمَسَاحِدِ ضِراراً أَوْ قَتْلِ النَّفْسِ بِغَيْرِ حِلٍّ أَوْ حَمَلِ
 النَّصَاوِيرِ وَ الْأَصْنَامِ وَ الْمَرْامِيرِ وَ الْبُرَابِطِ وَ الْخَمْرِ وَ النَّجَسِ وَ الدَّمِّ أَوْ شَيْءٍ مِنْ وَجُوهِ الْفَسَادِ الَّذِي كَانَ مُحَرِّماً عَلَيْهِ مِنْ غَيْرِ جِهَةٍ
 الْإِجَارَةِ فِيهِ وَ كُلُّ أَمْرٍ مِنْهُيٌّ عَنْهُ مِنْ جِهَةٍ مِنَ الْجِهَاتِ فَ مُحَرَّمٌ عَلَى الْإِنْسَانِ إِجَارَةُ نَفْسِهِ فِيهِ أَوْ لَهُ أَوْ شَيْءٍ مِنْهُ أَوْ لَهُ إِلَّا لِمَنْفَعَةٍ مِنْ اسْتَأْجَرْتَهُ
 كَالَّذِي يَسْتَأْجِرُ الْأَجِيرَ يَحْمِلُ لَهُ الْمَيْتَةَ يُنْجِيهَا عَنْ أَذَاهُ أَوْ أذى غَيْرِهِ وَ مَا أَشْبَهَ ذَلِكَ (این عبارات از کتاب مکاسب حذف شده است: «وَ
 الْفَرْقُ بَيْنَ مَعْنَى الْوِلَايَةِ وَ الْإِجَارَةِ وَ إِنْ كَانَ كِلَاهُمَا يَعْمَلَانِ بِأَجْرٍ أَنْ مَعْنَى الْوِلَايَةِ أَنْ يَلِي الْإِنْسَانُ لِلْوَالِي الْوَلَاةَ أَوْ لِوَلَاةِ
 الْوَلَاةِ فَيَلِي أَمْرَ غَيْرِهِ فِي التَّوَلِيَةِ عَلَيْهِ وَ تَسْلِيطِهِ وَ جَوَازِ أَمْرِهِ وَ نَهْيِهِ وَ قِيَامِهِ مَقَامَ الْوَلِيِّ إِلَى الرَّئِيسِ أَوْ مَقَامَ وَكَلَائِهِ فِي أَمْرِهِ وَ
 تَوَكِيدِهِ فِي مَعُونَتِهِ وَ تَسْيِيدِ وَلَايَتِهِ وَ إِنْ كَانَ أَذْنَاهُمْ وَلَايَةً فَهُوَ وَالٍ عَلَى مَنْ هُوَ وَالٍ عَلَيْهِ يَجْرِي مَجْرَى الْوَلَاةِ الْكِبَارِ الَّذِينَ
 يَلُونُ وَلَايَةَ النَّاسِ فِي قَتْلِهِمْ مَنْ قَتَلُوا وَ إِظْهَارِ الْجُورِ وَ الْفَسَادِ وَ أَمَّا مَعْنَى الْإِجَارَةِ فَعَلَى مَا فَسَّرْنَا مِنْ إِجَارَةِ الْإِنْسَانِ نَفْسَهُ أَوْ
 مَا يَمْلِكُهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُؤَجَّرَ الشَّيْءَ مِنْ غَيْرِهِ فَهُوَ يَمْلِكُ يَمِينَهُ لِأَنَّهُ لَا يَلِي أَمْرَ نَفْسِهِ وَ أَمْرَ مَا يَمْلِكُ قَبْلَ أَنْ يُؤَجَّرَهُ مِمَّنْ هُوَ
 آجِرُهُ وَ الْوَالِي لَا يَمْلِكُ مِنْ أُمُورِ النَّاسِ شَيْئاً إِلَّا بَعْدَ مَا يَلِي أُمُورَهُمْ وَ يَمْلِكُ تَوَلِيَّتَهُمْ»؛ البته ظاهراً علت حذف این قسمت
 در مکاسب، مغلق و نامفهوم بودن بعضی عبارات آن است که شرح به معنای آن پرداخته اند^۱)

وَ كُلُّ مَنْ آجَرَ نَفْسَهُ أَوْ آجَرَ مَا يَمْلِكُ نَفْسَهُ أَوْ يَلِي أَمْرَهُ مِنْ كَافِرٍ أَوْ مُؤْمِنٍ أَوْ مَلِكٍ أَوْ سُوقَةٍ عَلَى مَا فَسَّرْنَا مِمَّا تَجُوزُ الْإِجَارَةُ فِيهِ فَحَلَالٌ
 مُحَلَّلٌ فَعَلُهُ وَ كَسْبُهُ.

۱. باید توجه داشت که معنای «ضرورت و اضطرار»، وابسته به نسبت بین «مقدار فشار» با «مقدار توانایی تحمل و استقامت» دارد؛ به طور مثال وقتی انسان در بیابان
 بی غذا و آب می‌ماند، اگر قدرت تحمل گشنگی و تشنگی تا خروج از این وضعیت را دارد، خوردن گوشت حرام، (بخاطر اضطرار) حلال نمی‌شود. البته اگر موضوع
 ضرورت یا حرج، اجتماعی باشد باید مقاومت اجتماعی معیار باشد و اگر موضوع فردی باشد؛ مقاومت فردی معیار است. اما به شرط اینکه موضوع آن «تسلط نظام کفر
 بر جامعه ایمانی و از بین رفتن جامعه الهی» نباشد؛ زیرا در این صورت، به حکم استنباط شده در «فلسفه تاریخ» وظیفه همه مسلمین، تحمل ضرر و حرج و اضطرار است
 حتی اگر جان و مال خود را فدا کنند و کسی باقی نماند.

۲. شارح مکاسب: «و الحاصل ان الفرق بين الاجارة والولاية ان متعلق الاجارة لا بد و ان يكون مما يملكه الانسان و يسلط عليه قبل الاجارة بخلاف الولاية فان الانسان لا
 يسلط عليه قبل الولاية و ان كان العبارة قاصرة عنه و لعل فيها حذف و إسقاط.»

و أما تفسیر الصناعات

فَكُلُّ مَا يَتَعَلَّمُ الْعِبَادُ أَوْ يُعَلِّمُونَ غَيْرَهُمْ مِنْ صُنُوفِ الصَّنَاعَاتِ مِثْلَ الْكِتَابَةِ وَالْحِسَابِ وَالتَّجَارَةِ وَالصِّيَاغَةِ وَالسَّرَاجَةِ وَالْبِنَاءِ وَالْحَيَاكَةِ وَالْقِصَارَةَ وَالخِيَاطَةَ وَصِنْعَةَ صُنُوفِ التَّصَاوِيرِ مَا لَمْ يَكُنْ مِثْلَ الرُّوحَانِيِّ وَأَنْوَاعِ صُنُوفِ الْأَلَاتِ الَّتِي يَحْتَاجُ إِلَيْهَا الْعِبَادُ الَّتِي مِنْهَا مَنَافِعُهُمْ وَبِهَا قِيَامُهُمْ وَفِيهَا بُلْغَةُ جَمِيعِ حَوَائِجِهِمْ فَحَلَالٌ فِعْلُهُ وَتَعْلِيمُهُ وَالْعَمَلُ بِهِ وَفِيهِ لِنَفْسِهِ أَوْ لغيرِهِ وَإِنْ كَانَتْ تِلْكَ الصَّنَاعَةُ وَتِلْكَ الْأَلَةُ قَدْ يُسْتَعَانُ بِهَا عَلَى وَجْهِ الْفَسَادِ وَوَجْهِ الْمَعَاصِي وَيَكُونُ مَعُونَةً عَلَى الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ فَلَا بَأْسَ بِصِنَاعَتِهِ وَتَعْلِيمِهِ نَظِيرَ الْكِتَابَةِ الَّتِي هِيَ عَلَى وَجْهِ مِنْ وَجْهِ الْفَسَادِ مِنْ تَقْوِيَةِ مَعُونَةِ وَلَاةٍ وَلَاةِ الْجَوْرِ وَكَذَلِكَ السَّكِينُ وَالسَّيْفُ وَالرُّمْحُ وَالْقَوْسُ وَغَيْرُ ذَلِكَ مِنْ وَجْهِ الْأَلَةِ الَّتِي قَدْ تُصَرَّفُ إِلَى جِهَاتِ الصَّلَاحِ وَجِهَاتِ الْفَسَادِ وَتَكُونُ آلَةً وَ مَعُونَةً عَلَيْهِمَا فَلَا بَأْسَ بِتَعْلِيمِهِ وَتَعْلُمِهِ وَأَخَذَ الْأَجْرَ عَلَيْهِ وَفِيهِ وَالْعَمَلُ بِهِ وَفِيهِ لِمَنْ كَانَ لَهُ فِيهِ جِهَاتُ الصَّلَاحِ مِنْ جَمِيعِ الْخَلَائِقِ وَ مُحَرَّمٌ عَلَيْهِمْ فِيهِ تَصْرِيْفُهُ إِلَى جِهَاتِ الْفَسَادِ وَالْمَصَارَ فَلَئْسَ عَلَى الْعَالِمِ وَالْمُتَعَلِّمِ إِثْمٌ وَلَا وِرْزٌ لِمَا فِيهِ مِنَ الرُّجْحَانِ فِي مَنَافِعِ جِهَاتِ صِلَاحِهِمْ وَ قِيَامِهِمْ بِهِ وَ بَقَائِهِمْ وَ إِنَّمَا الْإِثْمُ وَالْوِرْزُ عَلَى الْمُتَصَرِّفِ بِهَا فِي وَجْهِ الْفَسَادِ وَالْحَرَامِ وَ ذَلِكَ إِنَّمَا حَرَّمَ اللَّهُ الصَّنَاعَةَ الَّتِي حَرَامٌ هِيَ كُلُّهَا الَّتِي يَجِيءُ مِنْهَا الْفَسَادُ مُحْضًا نَظِيرَ الْبُرَابِطِ وَالْمَزَامِيرِ وَالسُّطْرُنَجِ وَ كُلِّ مَلْهُوِّ بِهِ وَ الصُّلْبَانِ وَالْأَصْنَامِ وَ مَا أَشْبَهَ ذَلِكَ مِنْ صِنَاعَاتِ الْأَشْرَبَةِ الْحَرَامِ وَ مَا يَكُونُ مِنْهُ وَ فِيهِ الْفَسَادُ مُحْضًا وَ لَا يَكُونُ فِيهِ وَ لَا مِنْهُ شَيْءٌ مِنْ وَجْهِ الصَّلَاحِ فَحَرَامٌ تَعْلِيمُهُ وَ تَعْلُمُهُ وَ الْعَمَلُ بِهِ وَ أَخَذَ الْأَجْرَ عَلَيْهِ وَ جَمِيعُ التَّقَلُّبِ فِيهِ مِنْ جَمِيعِ وَجْهِ الْحَرَكَاتِ كُلِّهَا إِلَّا أَنْ تَكُونَ صِنَاعَةً قَدْ تَنْصَرَفُ إِلَى جِهَاتِ الصَّنَاعَةِ وَ إِنْ كَانَ قَدْ تَنْصَرَفُ بِهَا وَ يَتَنَاوَلُ بِهَا وَجْهُ مِنْ وَجْهِ الْمَعَاصِي فَلَعَلَّهُ لِمَا فِيهِ مِنَ الصَّلَاحِ حَلَّ تَعْلُمُهُ وَ تَعْلِيمُهُ وَ الْعَمَلُ بِهِ وَ يَحْرُمُ عَلَى مَنْ صَرَفَهُ إِلَى غَيْرِ وَجْهِ الْحَقِّ وَ الصَّلَاحِ (پس یکی از فرق های بخش صناعات با تجارات این است: اگر آنچه می سازد، هم برای کار غیر حرام استفاده شود و هم برای کار حرام (مانند کمک به کفار)، ساخت آن اشکال ندارد؛ (البته ساخت ابزار فقط برای استفاده نظام کفر، حرام است) اما در بخش تجارت، خرید و فروش هر چیزی که باعث استفاده در مسیر لهو یا دوری از خدا یا کمک به کفار و مشرکین می شود حرام است هر چند ذات آن کالا منهی عنه یا فاسد محض نباشد.) فَهَذَا تَفْسِيرٌ بَيَانٌ وَجْهِ اِكْتِسَابِ مَعَاشِ الْعِبَادِ وَ تَعْلِيمِهِمْ فِي جَمِيعِ وَجْهِ اِكْتِسَابِهِمْ.

۱/۲. بیان احتمالات در چیستی «معیار اصلی» کسب از طریق «صناعات»، «تجارات» و «اجارات»؛ برای

مشخص شدن تفاوت ها

در معنای کسب از طریق «صناعات» و تفاوت آن با کسب از طریق «تجارات و اجارات»، چند احتمال می توان مطرح کرد:

۱. با توجه به ابتدای بخش صناعات در این روایت (فَكُلُّ مَا يَتَعَلَّمُ الْعِبَادُ أَوْ يُعَلِّمُونَ غَيْرَهُمْ مِنْ صُنُوفِ الصَّنَاعَاتِ)، منظور از صناعات، فقط کسب از طریق «تعلیم و تعلم» مهارت و حرفه است. اما بعد از ساخت کالا، احکام خرید و فروش آن در بخش تجارات قرار می گیرد؛ یعنی موضوع تجارت، «خرید و فروش کالا و اشیا» است؛ چه این که فروشنده کالا، خودش سازنده کالا باشد و چه واسطه در خرید و فروش باشد. موضوع اجارات نیز «استخدام منافع» (چه منافع انسانی و چه منافع ملکی و تصرفی) است.

۲. منظور از صناعات، هم کسب از طریق کار نرم افزاری (تعلیم و تعلم) است و هم کسب از طریق کار سخت افزاری (ساخت کالا و فروش آن) می باشد؛ زیرا در این روایت این طور آمده است: «فَحَلَالٌ فِعْلُهُ وَ تَعْلِيمُهُ وَ الْعَمَلُ بِهِ وَ فِيهِ...». پس به عبارت دیگر، کسب از طریق «تبدل کالا از یک ماده خام به یک ماده ثانوی» در

بخش صناعات قرار می‌گیرد اما کسب از طریق «نگهداری یا انتقال و حمل و نقل کالا» در بخش تجارت است. موضوع اجارات نیز کسب از طریق معاونت (کارگری) در تجارت یا صناعات می‌باشد.^۱

۳. به طور کلی موضوع تجارت: «کالا»، موضوع صنعت: «مهارت» و موضوع اجارات: «منافع» است.

ان‌شاء الله در جلسه آینده به بررسی این احتمالات می‌پردازیم تا تعریف کلی هر بخش و تفاوت اصلی هر کدام با بخش دیگر مشخص گردد. زیرا برای بررسی عناوین کتاب مکاسب محرمه و طبقه‌بندی عناوین مباحث آن در ذیل این چهار بخش روایت، نیازمند حد و حدود تعریف هر بخش هستیم.

۱/۳. حذف شدن کامل بخش «وجوه إخراج الأموال و إنفاقها» در روایت تحف العقول از کتاب مکاسب محرمه

وجوه إخراج الأموال و إنفاقها

مرحوم شیخ انصاری فقط تا انتهای بخش صناعات، روایت را ذکر کرده و ادامه روایت را نیاورده است؛ احتمالاً عدم ذکر این قسمت (وجوه إخراج الأموال و إنفاقها) به دلیل خارج بودن از بخش معاملات است. به عبارت دیگر، حضرت معایش عباد را به دو بخش تقسیم نموده‌اند: بخش اول «وجوه المعاملات» بود که شامل چهار قسمت شد و بخش دوم، «وجوه إخراج الأموال و إنفاقها» است که مرحوم شیخ این بخش را در مکاسب نیاورده است. البته در روایت بحار الانوار که حضرت در صدد بیان «مَعَايِشِ الْخَلْقِ وَ أَسْبَابِهَا» بودند، پنج بخش را بیان می‌نمایند و لذا بخش «صدقات» را نیز در کنار «امارة، عماره، تجارة و اجاره» قرار می‌دهند. اما در این روایت، کسب را به دو بخش «معاملات» و «إخراج الأموال و إنفاقها» تقسیم کرده‌اند.

أَمَّا الْوُجُوهُ الَّتِي فِيهَا إِخْرَاجُ الْأَمْوَالِ فِي جَمِيعِ وُجُوهِ الْحَلَالِ الْمُفْتَرَضِ عَلَيْهِمْ وَ وُجُوهُ النَّوَافِلِ كُلِّهَا فَأَرْبَعَةٌ وَعِشْرُونَ وَجْهًا مِنْهَا سَبْعَةٌ وَجُوهٌ عَلَى خَاصَّةٍ نَفْسِهِ وَ خَمْسَةٌ وَجُوهٌ عَلَى مَنْ تَلَزَمَتْ نَفْسُهُ وَ ثَلَاثَةٌ وَجُوهٌ مِمَّا تَلَزَمَتْ فِيهَا مِنْ وُجُوهِ الدِّينِ وَ خَمْسَةٌ وَجُوهٌ مِمَّا تَلَزَمَتْ فِيهَا مِنْ وُجُوهِ الصَّلَاتِ وَ أَرْبَعَةٌ أَوْجُهُ مِمَّا تَلَزَمَتْ فِيهَا التَّقَفُّةُ مِنْ وُجُوهِ اصْطِنَاعِ الْمَعْرُوفِ فَأَمَّا الْوُجُوهُ الَّتِي تَلَزَمَتْ فِيهَا التَّقَفُّةُ عَلَى خَاصَّةٍ نَفْسِهِ فَهِيَ مَطْعَمُهُ وَ مَشْرَبُهُ وَ مَلْبَسُهُ وَ مَنَاحِيهُ وَ مَخْدَمُهُ وَ عَطَاؤُهُ فِيمَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنَ الْأَجْرَاءِ عَلَى مَرَمَةٍ مَتَاعِهِ أَوْ حَمَلِهِ أَوْ حِفْظِهِ وَ شَيْءٌ يَحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنْ نَحْوِ مَنَزِلِهِ أَوْ آلَةٍ مِنَ الْأَلَاتِ يَسْتَعِينُ بِهَا عَلَى حَوَائِجِهِ وَ أَمَّا الْوُجُوهُ الْخَمْسُ الَّتِي تَحِبُّ عَلَيْهِ التَّقَفُّةُ لِمَنْ تَلَزَمَتْ نَفْسُهُ فَعَلَى وَلَدِهِ وَ الْوَالِدِ وَ امْرَأَتِهِ وَ مَمْلُوكِهِ لَا زِمَ لَهُ ذَلِكَ فِي حَالِ الْعُسْرِ وَ الْيُسْرِ وَ أَمَّا الْوُجُوهُ الثَّلَاثَةُ الْمَفْرُوضَةُ مِنْ وُجُوهِ الدِّينِ فَالزَّكَاةُ الْمَفْرُوضَةُ الْوَاجِبَةُ فِي كُلِّ عَامٍ وَ الْحَجُّ الْمَفْرُوضُ وَ الْجِهَادُ فِي إِبَانِهِ وَ زَمَانِهِ وَ أَمَّا الْوُجُوهُ الْخَمْسُ مِنْ وُجُوهِ الصَّلَاتِ النَّوَافِلِ فَصَلَّةُ مَنْ فَوْقَهُ وَ صَلَّةُ الْقَرَابَةِ وَ صَلَّةُ الْمُؤْمِنِينَ وَ التَّقَطُّلُ فِي وُجُوهِ الصَّدَقَةِ وَ الْبِرِّ وَ الْعِتْقِ وَ أَمَّا الْوُجُوهُ الْأَرْبَعُ فَفَقْضَاءُ الدِّينِ وَ الْعَارِيَّةِ وَ الْقَرْضِ وَ إِقْرَاءُ الصَّنِيفِ وَاجِبَاتٌ فِي السُّنَّةِ.

البته این روایت ادامه دارد و حضرت بعد از بیان اقسام «جميع معایش و کسب»، وارد بیان «خوردن‌های حلال» می‌شوند. یعنی عملاً حضرت به توضیح و تفصیل «مِمَّا يَأْكُلُونَ وَ يَشْرَبُونَ» می‌پردازند که در بخش تجارت آورده بودند و در این قسم نیز تفصیل «حلال‌ها» مقدم بر «حرام‌ها» ذکر می‌شود.

۱. البته به نظر می‌رسد تفاوت اصلی صنعت با اجاره در فرض قبول سفارش برای ساخت ابزار یا کالا، در نوع قرارداد باشد که اگر این سفارش به صورت «جعاله» باشد، در بخش صناعات قرار بگیرد اما اگر به صورت «دستمزد روزانه» باشد، در قسمت اجارات قرار بگیرد.